

آگاهی‌های تازه دربارهٔ ادیب کریمینی مؤلفِ تکملة الأَصناف*

علی نویدی ملاطی (فرهنگستان زبان و ادب فارسی)

پیشکش به: استاد علی اشرف صادقی

دربارهٔ «ادیب کریمینی»، عالم و ادیب و دانشمند لغت‌شناس سدهٔ ششم هجری تاکنون آگاهی‌های اندکی در دست بوده‌است و بیشتر پژوهشگران عمدتاً بر اطلاعات موجود در تنها نسخهٔ شناسایی‌شدهٔ کتاب ارزشمند تکملة الأَصناف و یک مأخذ جنبی دیگر تکیه داشته‌اند، اما با جست‌وجو در مأخذ دیگر، آگاهی‌های بیشتری از این ادیب و دانشمند فرهنگ‌نویس قرن ششم به دست می‌آید.

نخستین بار احمد منزوی تنها نسخهٔ شناسایی‌شده از تکملة الأَصناف را که در کتابخانهٔ گنج‌بخش پاکستان نگه‌داری می‌شود، بدون ذکر اطلاعی از مؤلف یا زمان حیات وی معرفی کرد (منزوی ۱۴۰۱ ق / ۱۹۸۰ م، جلد ۳، ص ۱۰۲۴).

زمانی که این نسخه در سال ۱۳۶۳ به صورت نسخه‌برگردان منتشر شد، مقدمهٔ مفید اکبر ثبوت، مدیر وقت «مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان» حاوی اطلاعات

* از دوست و همکار دانشمندم، جناب آقای علی بهرامیان، که این مقاله را ویراستند و نکته‌های مهمی را به نگارنده یادآور شدند بسیار سپاسگزارم.

بیشتری در باب مؤلف کتاب بود. ثبوت بنا بر رقم تملک بر صفحه عنوان نسخه و نیز اشاره به نقل مطلبی از میدانی (درگذشت: ۵۱۸ هجری) در متن کتاب (ص ۱۹۲ و ۲۱۳)، به این نتیجه رسید که احتمالاً «مؤلف در نیمه اول این قرن زنده بوده و کتاب خود را در اواسط همین نیمه تألیف کرده است» (ثبوت، مقدمه تکملة الأصفان، ص «ک»). درباره تاریخ مرگ مؤلف در این مقدمه اظهارنظری دیده نمی‌شود، اما بر روی جلد کتاب مرگ مؤلف در «حدود قرن ۷ ه. ق.» ثبت شده است.

پس از آن، مایل هروی در شناسایی مؤلف این کتاب گامی به جلو برداشت، و با تکیه بر ترجمه مؤلف تکملة الأصفان در الوافی بالوقایات خلیل صفدی (۶۹۶ - ۷۶۴ هجری) منقول در بغیة الوعاة فی طبقات اللغویین و النحاة اثر جلال‌الدین عبدالرحمن سیوطی (۸۴۹ - ۹۱۱ هجری) - تاریخ دقیق مرگ او را تعیین کرد (مایل هروی ۱۳۶۷، ص ۱۵۷).

مقدمه محمدحسین تسبیحی (رها) بر فهرست الفبایی تکملة الأصفان، با عنوان «مفتاح الإشراف لتکملة الأصفان»، گرچه استفاده از متن کتاب را تسهیل کرد، درباره مؤلف و کتاب نکته تازه‌ای در بر نداشت و حتی علی‌رغم تأکید ثبوت بر حیات مؤلف در قرن ششم، مصحح بی هیچ دلیل، مؤلف را از رجال «اوایل قرن هفتم هجری قمری» دانست (تسبیحی ۱۳۷۲، ص «ط»). در مقدمه تسبیحی اشاره شده است که نسخه وقفی بوده و دو مهر وقف دایره‌ای و مربعی در ۵۳ جای نسخه دیده می‌شود.

تکملة الأصفان به کوشش علی رواقی و با همکاری زلیخا عظیمی در ۱۳۸۵ در دو جلد منتشر شد. این چاپ در شناساندن بیشتر این اثر بی‌گمان تأثیر داشت، اما مایه شگفتی است که مصححان در مقدمه درباره «کرمینه»، «کریمینی» و «تکملة» خاموش مانده‌اند و تنها به ذکر نام مؤلف براساس متن نسخه و جمله‌ای از حدودالعالم در شناساندن «کرمینه» بسنده کرده‌اند. با اینکه اشاره‌ای به مقاله مایل هروی (۱۳۶۷) به عنوان سابقه پژوهش در باب شناخت کریمینی در مقدمه رواقی هست، حتی تاریخ مرگ مؤلف در این مقدمه مسکوت مانده است.

سرانجام باید از مدخل «تکملة الاصفان» به قلم مصطفی ذاکری در فرهنگ آثار ایرانی - اسلامی یاد کرد (ذاکری ۱۳۸۵). ذاکری که فقط بر مقدمه اکبر ثبوت بر چاپ

۱. شهر کوچکی بین بخارا و سغد سمرقند است (سمعانی ۱۴۰۵ ق / ۱۹۸۴ م، ج ۱۱، ص ۸۶، برای اطلاعات بیشتر ← یاقوت حموی ۱۳۹۷ هجری / ۱۹۷۷ میلادی، ج ۴، ص ۴۵۶).

نسخه‌برگردان تکملة الأصفان تکیه داشته، «نام این دانشمند و نام این کتاب» را «در هیچ مرجع و منبعی» نیافته است (همان، ذیل «تکملة الاصفان»).
راست است که آگاهی‌ها درباره کریمینی بسیار اندک است، اما از طریق یکی دو مأخذ معاصر با او، می‌توان تا حدی سرگذشت این دانشمند گمنام را روشن کرد. کهن‌ترین دانشمندی که ذکری از کریمینی در آثار خود آورده، سمعانی (۵۰۶-۵۶۲ هجری) است. مأخذ دیگر مطالب خود را درباره کریمینی به نقل از سمعانی آورده‌اند، حتی اگر به او تصریح نکرده باشند. در واقع آنچه سمعانی در این باره نوشته‌است، در حال حاضر، یگانه مأخذ درباره ادیب کریمینی است. سمعانی در المنتخب من معجم الشیوخ نیز به کریمینی اشاره کرده و به این گونه کریمینی در فهرست شیوخ او قرار می‌گیرد؛ چنان‌که توضیحات سمعانی ذیل عنوان مربوط به کریمینی نیز همین را تأیید می‌کند.^۱

نام و نسب

در منابع نام او «علی»، نام پدرش «محمد»، و نام جدش «طاهر» آمده‌است. نام و نسب او در نسخه منحصر به فرد موجود از تکملة الأصفان نیز چنین آمده‌است: «الشیخ الامام الأدیب علی بن محمد الکریمینی» (کریمینی ۱۳۶۳ / ۱۹۸۵ م، ص ۳۵). کریمینی، در کتاب خود، یک بار دیگر نیز به نام پدرش اشاره کرده‌است (همان، ص ۲۱۳). سلسله‌نسب کریمینی تا جد چهارمش چنین است: علی بن محمد بن طاهر بن علی بن محمد بن سعید. نسبت کریمینی به قبیله بنی تمیم می‌رسد: «الادیب ابوتراب علی بن محمد بن طاهر بن علی بن محمد بن سعید الکریمینی التمیمی» (سمعانی ۱۳۹۵ ق / ۱۹۷۵ م، ج ۱، ص ۵۸۲). لقب‌هایی مانند «شمس الادبا»، «جمال الاسلام»، و «مفخر ماوراءالنهر» نشانه‌ای از شأن و مقام والای علمی اوست. این لقب‌ها در تنها نسخه تکملة هم دیده می‌شود: «الأول من کتاب تکملة الأصفان مما جمعه الشیخ الامام الأجلّ الزاهد الأدیب شمس الادباء جمال الاسلام مفخر ماوراءالنهر علی بن محمد بن طاهر بن علی بن محمد بن سعید الادیب الکریمینی»^۲ (نیز ← سمعانی ۱۳۹۵ ق / ۱۹۷۵ م، ج ۱، ص ۵۸۲؛ همو، المنتخب من معجم الشیوخ، برگ ۱۸۱).

۱. سمعانی معاجم مختلفی برای شیوخ خود ترتیب داده بود. برای اطلاع از عناوین این معاجم شیوخ ← ناجی سالم ۱۳۵۵ ق، ص ۳۵.
۲. [جلد؟] اول کتاب تکملة الاصفان از آنچه امام اجل زاهد ادیب شمس الادبا جمال الاسلام مایه افتخار ماوراءالنهر علی بن محمد بن طاهر بن علی بن محمد بن سعید الادیب الکریمینی گرد آورده‌است.

در برخی مآخذ که با واسطه یا بی‌واسطه از سمعانی مطلب نقل کرده‌اند، سلسله‌نسب کریمینی گاه به صورت کامل و گاه به گونه ناقص ذکر شده‌است. تنها ذهبی (درگذشت: ۷۴۸ هجری) است که در نقل مطلب جانب امانت را رعایت کرده‌است: «علی بن محمد بن طاهر بن علی، ابوتراب التمیمی، الکریمینی، أحد الأئمة الکبار. قال ابن السمعانی: أديب...»^۱ (ذهبی ۱۴۱۱ ق / ۱۹۹۰ م، ج ۳۸، ص ۲۰۳)، درحالی‌که صفدی همین مطلب را به صورت ناقص و بدون ذکر مآخذ آورده‌است: «أبوتراب الکریمینی علی بن محمد بن طاهر بن علی ابوتراب التمیمی...» (صفدی ۱۴۲۰ ق / ۲۰۰۰ میلادی، ج ۲۲، ص ۲۱). سیوطی مطلب مربوط به کریمینی را به صورت ناقص، از صفدی نقل کرده، و به سببی که روشن نیست، نام «تراب» را در شمار اجداد کریمینی آورده‌است: «علی بن محمد بن طاهر بن علی بن تراب التمیمی الکریمینی. قال الصفدی...» (سیوطی ۱۳۹۹ ق، ج ۲، ص ۱۸۹، به نقل از مایل هروی ۱۳۶۷، ص ۱۷۱). حال آنکه «ابوتراب» کنیه کریمینی است.

وصف او در منابع

از صفتهای متعددی که به کریمینی نسبت داده‌اند، می‌توان دریافت که وی به تبحر و چیره‌دستی در فن لغت مشهور بوده‌است: «ادیب عدیم‌النظیر فی فنه، من حفظة اصول اللغة، ورع، عقیف، کثیر التلاوة للقرآن و التهجد، متدین، متقن فیما ینقله و کان حافظاً لدواوین العرب، و اصول اللغة»^۲ (سمعانی ۱۳۹۵ ق / ۱۹۷۵ م، ج ۱، ص ۵۸۲؛ همو، المنتخب من معجم الشیوخ، برگ ۱۸۱).

سمعانی به قدرت شگفت‌انگیز حافظه او اشاره کرده‌است که وقتی برای توضیح واژه‌ای دشوار به بیتی استشهاد می‌کرد، بلافاصله می‌گفت که این بیت در فلان قصیده از فلان شاعر آمده و قصیده را به‌طور کامل از حفظ می‌خواند: «إذا استشهد ببیت فی کلمة یشکل علی أحد، ثم قال: هذا البیت فی القصیة الفلانیة، و هی کذا [و] کذا بیتا و یقرأ

۱. علی بن محمد بن طاهر بن علی ابوتراب التمیمی کریمینی، یکی از پیشوایان بزرگ. ابن سمعانی گوید: ادیب...
 ۲. ادیب بی‌مانند در فن خود، از نگاهبانان اصول علم لغت، باتقوا، پاکدامن، بسیار تلاوت‌کننده قرآن و بسیار شب‌زنده‌دار، دیندار، قابل اعتماد در آنچه نقل می‌کند و حافظ دیوان‌های شاعران عرب و اصول لغت بود.

القصيدة بأسرها بسكون و ترتيل كما يقرأ واحد القرآن...^۱ (همو، المنتخب من معجم الشيوخ، برگ ۱۸۱).^۲

تحصیلات و استادان

درباره تحصیلات و دیگر جزئیات زندگی کریمینی، در حال حاضر هیچ نمی‌دانیم. تنها در متن کتاب تکملة الأصفان و نیز آثار سمعانی به استماع او از پدر و دو عالم دیگر اشاره شده است. کریمینی یک بار در متن نسخه به استماع از پدرش اشاره کرده است: «و الذی سمعت والدی محمد طاهر^۳ الکریمینی ینشد قول الاول بالالف» (کریمینی ۱۳۶۳ / ۱۹۸۵ م، برگ ۲۱۳)، که از این طریق می‌توان حدس زد که پدرش نیز در شمار عالمان بوده است. ابوبکر محمودبن مسعودبن عبدالحمید الشعیبی (درگذشت: ۵۴۰ هجری) (سمعانی ۱۳۹۵ ق / ۱۹۷۵ م، ج ۱، ص ۵۸۲؛ همو، المنتخب من معجم الشيوخ، برگ ۱۸۱) و ابوالحسن علی‌بن عثمان الخراط السمرقندی^۴ (درگذشت: ۵۱۰ هجری) (همان جا) دو تن از شیوخ کریمینی بوده‌اند. از شرح حال ابوالحسن خراط سمرقندی - از شیوخ اهل حدیث - پیداست که او در سمرقند سکونت داشته و هم در این شهر درگذشته است. بنابراین کریمینی در تاریخی که اینک نامعلوم است، پیش از شوال ۵۱۰ هجری در سمرقند بوده و از او استماع کرده است. البته شیوخ او بیش از این دو نفر بوده‌اند و این از عبارت «و غیرهما» در مطلب سمعانی معلوم می‌شود.

سمعانی در الانساب به دیدار خود با کریمینی، بدون ذکری از تاریخ، اشاره کرده است: «لقیته ببخارا و کتبت عنه، و کان من أهل کریمینة»^۵ (سمعانی ۱۴۰۱ ق / ۱۹۸۱ م، ج ۱، ص ۴۰۶). از آثار سمعانی چنین برمی‌آید که وی در سال ۵۵۱ هجری در بخارا بوده و در این شهر با «ابوطاهر محمدبن الفضل بن محمدبن منصور العروسی البرجی

۱. هنگامی که برای معنی کلمه‌ای که برای فردی دشوار بود به بیتی استشهد می‌کرد [در دنباله] می‌گفت: این بیت در قصیده فلان شخص است، و آن چنان است و چنان و قصیده را به‌طور کامل، با آرامش و به‌صورت پشت‌سرهم، مانند کسی که قرآن می‌خواند، قرائت می‌کرد.

۲. استشهد به بیش از هزار بیت از شعرهای شاعران عرب در متن تکمله شاهی بر این مدعاست.

۳. احتمالاً بین «محمد» و «طاهر»، «بن» افتاده است.

۴. نام کامل او «الشیخ الامام ابوالحسن علی‌بن عثمان بن اسماعیل الخراط السمرقندی» است. در رباط مربع سمرقند مجلس املا داشت و در سمرقند به تاریخ دوشنبه نیمه شوال سال ۵۱۰ هجری درگذشت و در مقبره جاکردیزه به خاک سپرده شد (← نسفی ۱۳۷۸، ص ۵۶۴).

۵. او را در بخارا ملاقات کردم و از او روایت نوشتم و او از اهالی کریمینه بود.

من اهل اصبهان» دیدار کرده است: «لقیته أولاً ببلیخ فی سنة ست و أربعین، و کتبت عنه أشياء من الشعر و الملح، ثم لقیته ببخاری سنة إحدى و خمسين»^۱ (سمعانی، المنتخب من معجم الشیوخ، برگ ۲۸). وی همین مطلب را در التحبیر فی معجم الکبیر نیز تکرار کرده است (سمعانی ۱۳۹۵ ق / ۱۹۷۵ م، ج ۲، ص ۲۱۰). پس سمعانی در ۵۵۱ هجری در بخارا بوده و به احتمال بسیار، دیدار با ادیب کرمنی در همین محدوده زمانی صورت گرفته است.

نظر کرمنی درباره وجه تسمیه کرمنه

در یکی از دیدارهای سمعانی با کرمنی، سخنی از وجه تسمیه کرمنه به میان آمد. به نظر کرمنی، عرب‌ها پس از فتح شهرهای ایران و رسیدن به این منطقه، این شهر را از نظر زیبایی، داشتن آب فراوان و سرسبزی به «ارمینیه» تشبیه کرده بودند: «کارمینیه». بعدها و به مرور زمان، این لفظ به «کرمینیه» و در نهایت به «کرمنه» تبدیل شده است: «يقول بلدتنا کرمینیه، فان العرب فی الفتوح لما رأوها قالوا هی کارمینیه شبهوها فی الحسن و کثرة المیاه و الخضر بأرمینیه»^۲ (سمعانی ۱۴۰۱ ق / ۱۹۸۱ م، ج ۱۰، ص ۴۰۵).

اختلاف نظر سمعانی و کرمنی در تلفظ یک نسبت

هنگامی که سمعانی به املاء (احتمالاً حدیث) در بخارا مشغول بود، از ابوالقاسم علی بن محمد بن ابی‌العلاء مصیصی (۴۰۰ - ۴۸۷ هجری) (برای شرح حال او ← سبکی ۱۴۱۳ ق، ج ۵، ص ۲۹۰) به‌طور غیرمستقیم حدیثی نقل کرد. به نوشته سمعانی، پس از پایان مجلس املاء، ادیب کرمنی به او گفت که تلفظ درست نام شیخ مذکور «مصیصی» است با فتح «میم» و بدون تشدید. سمعانی پاسخ داد که او از یک شیخ و استاد دیگرش «اسماعیل بن محمد بن ابی‌الفضل الحافظ» تلفظ این نسبت را به‌صورتی که کرمنی به آن نظر داشت شنیده است، ولی هیچ‌یک از عالمان با این تلفظ توافق نداشته‌اند. اما ادیب کرمنی به کتاب دیوان‌الأدب ابوابراهیم فارابی (درگذشت: حدود ۳۵۰ هجری) که همراه داشت اشاره کرد که این نسبت در آن کتاب بدون تشدید «صاد» آمده بود. سمعانی قول فارابی را نیز

۱. اول بار در سال ۵۴۶ در بخارا با وی ملاقات کردم و از او چیزهایی از شعر و نکته‌ها نگاشتم، سپس در سال ۵۵۶ در بخارا با وی دیدار کردم.
۲. می‌گویند شهر ما کرمنیه است. زمانی که عرب‌ها در زمان فتوحاتشان به این شهر رسیدند و آن‌جا را دیدند گفتند: «همچون ارمینیه است»؛ یعنی در زیبایی و فراوانی آب و سرسبزی آن را به ارمینیه تشبیه کردند.

نپذیرفت، زیرا فارابی نیز اهل همان نواحی ماوراءالنهر بود و قول او در این زمینه حجّت محسوب نمی‌شد (سمعانی ۱۴۰۵ ق / ۱۹۸۴ م، ج ۱۱، ص ۳۵۱).

نام و تاریخ تألیف تکملةالأصناف

در هیچ‌یک از مآخذی که در دست داریم، اثری به کریمینی نسبت داده نشده است و عنوان تکملةالأصناف هم بر تنها نسخه شناخته شده کتاب آمده است. این نام برای کتابی با موضوع لغت قدری نامتعارف به نظر می‌رسد. سمعانی هم که با کریمینی معاصر بود، به این کتاب اشاره نکرده است؛ شاید به این سبب که از تألیف چنین کتابی اطلاع نداشته یا اساساً تألیف آن پس از دیدار سمعانی و کریمینی، یعنی میان ۵۵۱ هجری تا ۵۵۶ هجری (تاریخ درگذشت کریمینی) روی داده باشد.^۱

تاریخ وفات

به نوشته سمعانی، مرگ^۲ کریمینی در روز جمعه ۱۳ صفر سال ۵۵۶ هجری اتفاق افتاد: «وکانت وفاته [نسخه‌ها: ولادته!] يوم الجمعة لثلاث عشرة^۳ خلت من صفر، سنة ست و خمسين و خمس مائة» (۱۳۹۵ ق / ۱۹۷۵ م، ج ۱، ص ۵۸۳؛ همو، المنتخب من معجم الشيوخ، برگ ۱۸۱).

منابع:

تسیحی، محمدحسین (۱۳۷۲ / ۱۹۹۳ میلادی / ۱۴۱۴ هجری)، مفتاح الإشراف لتکملةالأصناف، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام‌آباد.
ذهبی، شمس‌الدین محمد بن احمد (۱۴۱۱ هجری / ۱۹۹۰ میلادی)، تاریخ‌الاسلام، تحقیق عمر عبدالسلام تدمری، دارالکتاب العربی، بیروت.
سبکی، تاج‌الدین عبدالوهاب بن علی (۱۴۱۳ هجری)، طبقات الشافعیة الكبرى، تحقیق محمود محمد الطناحی و عبدالفتاح محمد الحلو، دارالاحیاء الکتب العربیة، هجر للطباعة و النشر و التوزیع.

۱. ناجی سالم سفرهای سمعانی را به چند دوره تقسیم کرده است: سفر اول (۵۲۹ - ۵۳۸ هجری): از خراسان تا شام و از عراق تا حجاز؛ سفر دوم (۵۴۰ - ۵۴۶ هجری): به شهرهای خراسان؛ سفر سوم (۵۴۹ - ۵۵۲ هجری): به شهرهای ماوراءالنهر (ناجی سالم ۱۳۵۵ ق، ص ۳۵).
۲. شگفت است که هم در المنتخب و هم در التحبیر، «ولادته» ثبت شده که قطعاً غلط است.
۳. التحبیر: + لیلۃ.

- سمعانی، عبدالکریم ابوسعید (۱۳۹۵ هجری / ۱۹۷۵ میلادی)، *التحجیر فی معجم الکبیر*، تحقیق منیره ناجی سالم، مطبعة الارشاد، بغداد.
- سمعانی، عبدالکریم ابوسعید (جلد ۱۰: ۱۴۰۱ هجری / ۱۹۸۱ میلادی؛ جلد ۱۱: ۱۴۰۵ هجری / ۱۹۸۴ میلادی)، *الأنساب*، تحقیق الشیخ عبدالرحمن بن یحیی المعلمی الیمانی، مکتبة ابن تیمیة، قاهرة.
- سمعانی، عبدالکریم ابوسعید، *المنتخب من معجم الشیوخ*، نسخه کتابخانه احمد ثالث، شماره ۲۹۵۳. سیوطی، جلال‌الدین عبدالرحمن (۱۳۹۹ هجری)، *بغیة الوعاة فی طبقات اللغویین و النحاة*، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت.
- ذاکری، مصطفی (۱۳۸۵)، «تکملة الاصناف»، مندرج در فرهنگ آثار ایرانی - اسلامی، به سرپرستی احمد سمیعی و دیگران، جلد ۲، سروش، تهران.
- صفّدی، صلاح‌الدین خلیل بن ایبک (۱۴۲۰ هجری / ۲۰۰۰ میلادی)، *الوافی بالوفیات*، جلد ۲۲، تحقیق و اعتناء احمد الارناووط و ترکی مصطفی، دارالإحیاء التراث العربی، بیروت.
- کرمنی، علی بن محمد (۱۳۸۵)، *تکملة الأصفان*، ۲ جلد، به کوشش علی رواقی، با همکاری زلیخا عظیمی، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، تهران.
- کرمنی، علی بن محمد (۱۳۶۳ / ۱۹۸۵ میلادی)، *تکملة الأصفان*، چاپ عکسی از روی نسخه خطی، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، پاکستان، اسلام‌آباد.
- مایل هروی، نجیب (۱۳۶۷)، «گنجینه کرمنه‌ای و گنجینه او در لغت عربی - فارسی»، *مجله مشکوة*، شماره ۲۰.
- منزوی، احمد (۱۴۰۱ هجری / ۱۹۸۰ میلادی)، *فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه گنج‌بخش*، جلد ۳، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، پاکستان، اسلام‌آباد.
- ناجی سالم، منیره (۱۳۵۵ هجری)، «بیت السمعانی: من بیوتات العربیة بخراسان»، *مجله المورد*، شماره ۲۰.
- نسفی، نجم‌الدین عمر بن محمد (۱۳۷۸)، *القند فی ذکر علماء سمرقند*، تحقیق یوسف الهادی، دفتر نشر میراث مکتوب، تهران.
- یاقوت حمّوی (۱۳۹۷ هجری / ۱۹۷۷ میلادی)، *معجم البلدان*، دارالصادر، بیروت.